

УДК 94:[342.821:63-051](477.43/44-22)«1921/1928»

DOI:

О. О. Стадник

ORCID: 0000-0002-9554-6975

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Н. П. Кузьмінець

ORCID: 0000-0001-9939-2451

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

O. O. Stadnik

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

N. P. Kuzminets

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

ПОЗБАВЛЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

*Deprivation of the Voting Rights of the Podilian Peasantry
as an Element of the Formation of the Soviet Totalitarian Regime*

У статті ретроспективно проаналізовано становлення і еволюцію радянської виборчої системи та практики її реалізації в період нової економічної політики на прикладі Подільського регіону (сучасні Вінницька і Хмельницька обл.); показано методи діяльності партійно-радянських органів, спрямованих на позбавлення виборчих прав окремих категорій мешканців як засобу забезпечення підконтрольності та передбачуваності виборів та як форми соціальної дискримінації й нейтралізації значної частини незадоволених більшовицьким режимом. Автори на основі аналізу виявлених архівних матеріалів як основного джерела розглядають форми і методи державної політики, спрямовані на формування механізму підконтрольності та передбачуваності виборчого процесу, важливим інструментом якого було створення інституту позбавленців. Простежено тогочасні правові й політичні підстави позбавлення виборчих прав у ході виборчих кампаній 1921–1928 рр. З позицій конкретного регіонального дослідження охарактеризовано специфіку виборчого процесу на Поділлі в контексті становлення радянської виборчої системи.

Ключові слова: радянська влада, виборча система, виборчі права, позбавленці, Поділля, нова економічна політика, селянство.

The research aims to conduct a retrospective analysis of the formation and evolution of the Soviet electoral system and its implementation during the New

Economic Policy era, focusing on the Podolsk region (modern Vinnytsia and Khmelnytsky regions). The study aims to illustrate the methods employed by party-Soviet bodies to deprive specific population categories of voting rights. This practice served as a means of controlling and predicting the electoral process, while also acting as a form of social discrimination and neutralization of dissent against the Bolshevik regime.

The research methodology adheres to principles of scientificity, historicism, objectivity, systematization, verification, and employs a range of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization, modeling) and special-historical methods (typological, problem-chronological, structural-functional, historical-comparative). The scientific novelty lies in the authors' examination of archival materials to explore forms and methods of public policy aimed at establishing control and predictability in the electoral process, with a focus on the creation of the deprivation institution. The study traces the legal and political grounds for the deprivation of suffrage during the election campaigns of 1921–1928. It provides a regional perspective on the specifics of the electoral process in Podillya within the context of the Soviet electoral system formation. In the 1920's, the party-Soviet leadership aimed to overcome resistance to Soviet power, establish the ruling party's monopoly, expand social support, implement communist ideology, and channel citizens' activity toward state-building. The Bolsheviks envisioned councils as democratic authorities, but in reality, these councils became tools of the ruling party. The electoral system played a significant role in transforming the councils into formal procedures and creating a façade of loyalty to the Soviet government. The deprivation of voting rights emerged as a crucial tool, shaping the electoral process and ensuring the formation of compliant councils. Analyzing election campaigns in the Podolsk region, the research reveals the creation of a network of councils with fully controlled parliamentary compositions. The Bolshevik leadership manipulated norms of representation by frequently changing or reducing the number of individuals deprived of voting rights through alterations in electoral legislation. The motivation behind such actions was rooted in the establishment of socialist democracy and the need to create an illusion of workers' power. The institution of the «deprived» became the foundation of the Stalinist totalitarian regime, characterized by coercion, violence, and terror.

Keywords: Soviet power, electoral system, suffrage, deprivation, Podillya, new economic policy, peasantry.

Виборча система є важливою умовою існування будь-якої демократичної країни. В умовах формування в сучасній Україні демократичного правового поля необхідно забезпечити невід'ємне право кожного громадянина обирати й бути обраним, брати участь у змінах власної держави. Виборча система має бути заснована на умовах класичного парламентаризму, поділу на гіл-

ки влади, залучення кожного громадянина до формування та функціонування її органів. Незалежна Україна перебуває в пошуку оптимальної виборчої системи. Цей процес потребує як урахування міжнародного досвіду виборчих процедур, так і вивчення вітчизняних практик організації та проведення виборів на різних етапах радянської історії, зокрема в 1920-ті рр., коли відбувалося становлення системи органів радянської влади. В період непу виборче законодавство базувалося на антидемократичних засадах і маніпулятивній системі, яка виявлялась у позбавленні виборчих прав певної частини суспільства.

Звернення до негативного досвіду виборчого процесу, зокрема в позбавленні прав окремих груп за класовою і партійною ознакою обумовлене не тільки зацікавленістю минулим. Воно життєво необхідне для забезпечення рівних виборчих прав і можливостей усього населення при виборах як центральних, так і місцевих органів влади. Це особливо стосується залучення до активного виборчого процесу в Україні внутрішньо переміщених осіб. Отож узагальнення й осмислення повчальних уроків минулого не в останню чергу сприятиме забезпеченню реальної демократії в Україні на сучасному етапі.

Проблема становлення і розвитку виборчої системи в Україні віддзеркалена в працях багатьох дослідників. Дослідження радянського періоду А. Лепешкіна (Лепешкин, А. 1959), А. Кіма (Ким, А. 1962), В. Куріцина (Курицын, В. 1983), В. Гусєва (Гусев, В. 1987) ґрунтуються на догматичних ідеях комуністичної доктрини і, незважаючи на достатньо великий фактологічний матеріал, трактують виборчу систему як одну з найважливіших складових комплексу політичних прав та свобод у СРСР і Радянській Україні. Працям притаманні брак справжнього глибокого аналізу та критичного підходу до розкриття суті проблеми, недостатнє висвітлення джерел, оглядовість, далека від науковості й історизму. Навіть у 1980-ті рр. більшість досліджень з означеної теми були ідеологічно заангажовані та відповідали радянській системі. У новітній історіографічний період з'явилася низка наукових розвідок, у яких на основі нових методологічних підходів, зняття обмежень з доступу до архівних матеріалів та ідеологічних нашарувань часів комуністичної епохи аналізуються маловідомі раніше аспекти визначеної проблематики, активізується інтерес до історії окремих регіонів України, зокрема Подільського. У дослідженнях П. Кислого й Ч. Вайза (Кислий, П. & Вайз, Ч. 2000), В. Єрмолаєва (Єрмолаєв, В. 2005), О. Стадніка¹ та В. Павленко² розглянуто загальні тенденції становлення та розвитку виборчого права в Україні. Статті І. Щербини (Щербина, І. 2010), В. Бур-

¹ Стаднік О. М. Виборче право як інститут конституційного права України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2014.

² Павленко В. В. Еволюція виборчої системи в Україні (1917–1939 рр.). Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017.

ди (Бурда, В. 2016), Г. Стародубець та В. Стародубець (Стародубець, Г. & Стародубець, В. 2018, Стародубець, Г. & Стародубець, В. 2019), присвячено державній політиці позбавлення виборчих прав окремих верств, феномену «позбавленців» як важливого маркера більшовицької стратифікації суспільства та їх місця в системі соціальних відносин, абсентеїзму в контексті радянських виборчих кампаній. Коло окремих питань, пов'язаних зі створенням інституту позбавленців на Поділлі, розглянуто в дисертації М. Олійника¹. Зміст праці дає змогу виокремити певні особливості, характерні для трансформації виборчої системи в роки непу, та простежити їх вплив на соціально-політичний розвиток краю в 1920-х рр. Однак позбавлення виборчих прав подільського селянства в системі реалій формування виборчої системи радянської України так і не було цілісно віддзеркалено в науковій літературі.

Джерельне забезпечення дослідження є достатньо репрезентативним. Для висвітлення окремих питань обраної теми важливе значення мають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Державного архіву Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), розпорядчі акти органів центральної та місцевої влади, протоколи з'їздів і конференцій, звіти, статистичні дані, матеріали періодики.

Мета статті. У пропонованому дослідженні автори ставлять за мету на підставі вивчення архівних джерел проаналізувати на матеріалах Подільського регіону якісні зміни виборчого законодавства України 1920-х рр. та відстежити механізм формування комуністичної диктатури за допомогою створення інституту «позбавленців» як можливості маніпуляції нормами представництва до органів влади й методу боротьби з ідейними та політичними противниками більшовицького режиму.

Методологічна база дослідження зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання і ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, верифікації, комплексності, а також на використанні сукупності загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (типологічного, проблемно-хронологічного, конкретно-пошукового, історико-порівняльного, критичного) методів. Застосування цих принципів і методів загалом забезпечує незаангажованість у підході до заявленої теми та вибіркового аналізу зібраної емпіричної бази дослідження. Принцип історизму використано для розуміння і пояснення специфічних історичних умов, які вплинули на трансформацію більшовицької політики кінця 1920-х рр. Принцип об'єктивності застосовувався при аналізі історич-

¹ Олійник М. П. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921–1928). Дис. ... д. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015.

них джерел, що відтворювали ці процеси. Системний принцип дав змогу всебічно розглянути становлення радянського тоталітарного режиму через призму одного з його елементів — формування виборчої системи. Методи аналізу й синтезу дали можливість відібрати факти, а описовий, проблемно-хронологічний і критичний методи було використано для зіставлення одержаної з різних джерел інформації. Завдяки методу узагальнення було сформульовано висновки. В основу дослідження покладено мікроісторичний підхід, який полягає у транслюванні від малого до масштабного, отже, дає змогу через призму розвитку конкретного регіону Поділля і його специфіку детальніше висвітлити загальні складники радянського тоталітарного суспільства.

Наукова новизна полягає в тому, що автори на основі аналізу виявлених архівних матеріалів як основного джерела розглядають форми і методи державної політики, спрямовані на формування механізму підконтрольності та передбачуваності виборчого процесу, важливим інструментом якого було створення інституту позбавленців. Простежено тогочасні правові й політичні підстави позбавлення виборчих прав у ході виборчих кампаній 1921–1928 рр. З позицій конкретного регіонального дослідження охарактеризовано специфіку виборчого процесу на Поділлі в контексті становлення радянської виборчої системи.

Одним із найголовніших питань, які постали перед більшовиками після встановлення радянської влади в Україні на початку 1920-х рр., була легітимізація режиму та забезпечення свого впливу у владних структурах. І хоча керівництво РКП(б) декларувало принципи демократії, в конституційну основу радянської держави було покладено класовий підхід, за яким право голосу поширювалося тільки на «трудящих». Така необхідна більшовикам класова структура формувалася завдяки їхній соціальній політиці — створенню переваг для одних соціальних груп, які входили до категорії «трудящих» і обмеженню прав для інших, які вважалися ненадійними. Партії більшовиків було необхідно сформувати лояльні до них склади рад і з'їздів, розширити соціальну базу підтримки своєї політики та нейтралізувати значну частину населення, яка їх не підтримувала. Для досягнення цієї мети використовувалися різні методи — від жорсткого «червоного терору» до поміркованіших способів, які полягали в маніпулюванні нормами представництва у виборах до рад, створенні переваг для лояльних до радянської влади груп і позбавлення виборчих прав потенційно можливих ворогів більшовицького режиму.

Поступову узурпацію владних функцій з боку компартійних структур віддзеркалюють законодавчі акти УСРР. Головним документом, який регламентував виборчу систему, була Конституція 1919 р., що проголошувала демократичні принципи виборів. За ст. 20 Конституції УСРР право обира-

ти мали громадяни, які досягли 18 років, незалежно від статі, релігії, освітності, стану. Серед них було визначено робітників, службовців, селян, солдатів Червоної Армії й матросів Червоного флоту, які виконували загальнокорисну працю. Водночас закон передбачав обмеження для участі у виборах за соціальними ознаками та ідеологічними настроями. Ст. 21 Конституції визначала категорії, позбавлені виборчих прав. До них було віднесено осіб, які використовували найману працю, отримували нетрудові прибутки і вели невиробничу діяльність (торгівці й комерсанти), раніше служили в царській поліції, а також особи духовного сану, божевільні та недієздатні (Слюсаренко, А. & Томенко, М. 1997, с. 178–179).

Конституція поширювалася на всю територію України, однак Поділля було специфічним її регіоном. Особливості Подільської губ. визначалися її аграрністю, прикордонним статусом, багатонаціональністю та масовими антирадянськими селянськими виступами. У зв'язку з цим до кінця 1920 р., а в деяких повітах 1921 р., вибори до рад не проводилися. На території краю діяли органи революційної влади — ревкоми. З травня 1920 р. функції сприяння і контролю за діяльністю сільських рад покладалися на комітети незаможних селян. Законодавчо це було закріплено 9 травня 1920 р. у законі про комнезами¹. Відповідно до такої системи затверджувалися єдині списки для голосування при виборах кандидатів, зі списків виключалися і позбавлялися права голосу ті особи, які могли нести будь-яку небезпеку більшовицькому режиму.

З упровадженням нової економічної політики разом з пом'якшенням соціально-економічного життя дещо лібералізувався виборчий процес. За Постановою V Всеукраїнського з'їзду Рад 1921 р. «Про радянське будівництво» в тих регіонах, де раніше діяли ревкоми, відновлювалися ради, які мали впроваджувати й популяризувати головні постулати більшовицької ідеології на місцях. У липні 1921 р. відбувся I Подільський з'їзд рад, який продублював це рішення. У відозві з'їзду рад до робітників, селян і червоноармійців про відновлення й зміцнення влади рад та відбудову народного господарства Поділля зазначалося: «Нам необхідно збудувати таку міцну владу, щоб ми мали змогу не тільки себе відстояти, але й допомогти нашим закордонним товаришам, коли вони цього забажають. Поділля є тим вікном, через яке до нас заглядають наші закордонні товариші. Радянська влада на Поділлі повинна служити прикладом і зразком для них»².

Відновлення широкої мережі рад та залучення до виборів туди широких кіл громадськості мали сформувані ілюзії існування в Україні влади трудящих.

¹ Комітети незаможних селян України (1920–1933): збірник документів і матеріалів / за ред. І. К. Рибалки. Київ: Наукова думка, 1968. С. 7–8.

² Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): збірник документів і матеріалів / ред. І. О. Пшук, А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін. Вінниця, 1957. С. 89.

Вибори до рад у Подільській губ. відбулись у червні 1921 р. Але навіть у нових реаліях економічного життя виборча система змінилася мало. Вибори базувались на принципах нерівного непрямого права та відкритого голосування. Списки кандидатів у депутати заздалегідь визначалися, з них виключали тих, хто становив будь-яку небезпеку для більшовицького режиму (Стадник, О. 2008, с. 272). Окрім того, існували прямі вказівки верхівки партапарату про недопущення до участі у виборах, які влада визначала самочинно. Причинами позбавлення виборчих прав могли бути інтелігентність, освіченість, прихильність до церкви, служба в старій армії, соціальне походження і т. п. Окремо вирішувалося питання про учасників «бандитського» руху в губернії. В інтересах охорони прав робітників і селян виборчкоми могли усунути їх від участі у виборах як «ненадійний елемент».

Окрему категорію громадян офіційно було позбавлено права голосу. До неї належали «непмани» — особи, які займалися промислами, торгівлею, орендою. Це було підтверджено Законом про виборчі права громадян, прийнятим Всеукраїнською ЦВК у жовтні 1921 р. Найменший відсоток позбавленців давали промислові міста, найбільший — невеликі містечка й селища. Тут фабрично-заводського контингенту майже не було, проте проживало багато дрібних підприємців і торгівців, які зараховувалися до осіб, що використовують чужу працю й підпадали під статті Конституції про позбавлення виборчих прав. Оскільки Подільська губ. була аграрною і промислових осередків не мала, це давало велику кількість позбавленців, особливо на селі. Так, у відозві Подільського губернського комітету КП(б)У до незможних селян Поділля у зв'язку з виборами до місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, ухваленій 5 липня 1921 р., підкреслювалося: «Проженіть геть з Рад усіх перевертнів і тасмних ворогів і пошліть туди своїх людей... Не допускайте, щоб куркульня глузувала потім над вами»¹. За цим самим положенням від участі у виборах до міських рад усували осіб, що з якихось причин не були членами профспілок. У зв'язку з цим до позбавленців з 1921 р. потрапив значний прошарок кустарно-ремісничого населення.

З часом для популяризації своєї політики на місцях більшовицьке керівництво дещо змінило ставлення до рад і виборчого процесу. Було проголошено курс на «пожвавлення рад». Він передбачав формування уявлення про ради як головних провідників радянської ідеології для пересічних громадян та інструмент для організації «свідомої» підтримки влади. «В сільські Ради і волосні виконкоми повинні ввійти лише особи, яким дорогі завоювання революції й інтереси трудящих, що в них не повинно бути місця куркулям, спекулянтам, монахам і духовним служителям церкви, колишнім

¹ Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): збірник документів і матеріалів / ред. І. О. Пшук, А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та ін. Вінниця, 1957. с. 84.

поліцаям, жандармам, петлюрівцям, військовослужбовцям денікінської, колчаківської і врангелівської армій, бандитам, злісним дезертирам з Червоної Армії» (Кузьмінець, Н. 2006, с. 92.). Поширити коло своїх прихильників більшовики намагалися за рахунок залучення до рад незаможного селянства, середняків, жінок та робітничо-селянської молоді. Для цього планувалося активізувати роботу профспілок, комнезамів, комсомольських та інших громадських і державних інституцій.

Для цього в нормативних документах поряд із загальними питаннями компетенції рад регламентувалися порядок і терміни перевиборів, норми представництва й визначення категорій позбавленців. Окрім непманів, за інструкцією від 4 листопада 1921 р. виборчими правами не могли користуватися служителі культів усіх віросповідань — ченці, послушники, священники, дякони, псаломники, мулли, муедзини, равини, шамани, ксьондзи, пастори та ін.¹

Інструкція від 31 серпня 1922 р. містила вказівки про порядок складення списків осіб, позбавлених виборчих прав, ретельну їх перевірку та «розміщення цих списків на видному місці» (Панкратова, О. & Писанов, С. 2017, с. 61). Особливу увагу рекомендувалося звернути на пункти 3, 4 і 5 цієї інструкції й ужити всіх заходів для «найширшого опублікування» списків позбавленців².

При перевірці списків з них вилучалися й позбавлялися виборчих прав кандидатури, що становили будь-яку небезпеку для більшовицького режиму. Однак, незважаючи на такі заходи, перед виборчою кампанією 1922 р. у повідомленні секретаря Проскурівського повітового комітету КП(б)У зазначалося, що Проскурівщина не зможе забезпечити необхідний для партії успіх. Він вказував на слабкість більшовицького впливу, наявність підпільних петлюрівських організацій і недостатню виразність політичного обличчя подільського села³. Аналізуючи результати кампанії, губернська виборча комісія розробила «Тези по передвиборчій кампанії», у яких зазначалося, що «всі ворожі робітничо-селянським масам елементи будуть безжально вигнані з радянського апарату»⁴. Почасті «Тези» засновувалися на Циркулярі ЦК від 14 вересня 1922 р., де говорилося про загрозу збільшення впливу в радах «куркульського елементу». Для активізації боротьби з куркульством документом рекомендувалося поповнювати списки кандидатів прибулими з міст комуністами. Про необхідність і наявність тісного зв'язку органів влади з партією зазначалося й у тодішній періодиці, зокрема в Кам'янець-Подільській газеті «Вісті» від

¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. Отд. 1. № 1–105. Харьков: НКЮ УССР, 1925. С. 36.

² Державний архів Вінницької області (Далі — Держархів Вінницької обл.). Ф. Р 925. Оп. 2. Спр. 1266. Арк. 7 зв.

³ Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 36.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 26.

30 травня 1922 р. Тому бюро Подільського губкому впроваджувало політику «посилення повітів», відряджаючи туди відповідальних партійних працівників. Однак місцеві партійні організації мали не повністю покладатися на кадрову допомогу з центру, а всілякими засобами залучати до членства в партії нових осіб, особливо з найбіднішого селянства. Попри всі зусилля владних структур, протягом 1922 р. новими членами партії у подільському селі стало тільки 68 чоловік¹. Це пояснюється слабкою підтримкою радянської влади в краї та низьким рівнем політичної активності селян.

У зв'язку з такою ситуацією логічною була пильна увага більшовиків до підготовки передвиборчої кампанії. Випущено було два номери газети «Известия», які розсілали по всіх селах губернії. Відбулося три засідання Губернської виборчої комісії, на яких вислухали 28 організаційних питань і прийняли 81 циркуляр стосовно майбутніх перевиборів, серед останніх запропоновано приблизний порядок денний з тезами для волосних та повітових з'їздів². Забезпечення сільських рад однорідним класовим елементом мало створити гарантію втілення в життя директив панівної партії та спрямувати виборчу систему в потрібному їй руслі. Підтвердженням цьому став третій з'їзд рад Поділля, який відбувся у грудні 1922 р. і налічував 475 делегатів. Постанова з'їзду визначала, що в країні створено всі умови для побудови соціалізму.³

Ці директиви, інструкції та постанови лягли в основу підготовки до передвиборчої кампанії 1923 р. По губернії було розіслано бюлетені Наркомату внутрішніх справ (НКВС), які визначали порядок роботи та основну мету кампанії, яка починалася перевиборами сільських рад. Волосні з'їзди та вибори волосних виконавчих комітетів мали відбутися 7 листопада, в кінці листопада планувалося провести повітові з'їзди, 1 грудня — губернські, 10 грудня — Всеукраїнський з'їзд рад⁴. За відомостями з Могилівської округи «партосередки брали найактивнішу участь в передвиборчій кампанії і надсилали своїх представників не лише в сільради, але й в кожне окреме населене місце»⁵. В окрузі було організовано 6 районних виборчих комісій, до кожної з них, за рекомендацією окрпарткому, було введено відповідального партійного працівника.

Більшовицьке керівництво намагалося залучити до участі у виборах якнайбільшу частину населення. Однак, поряд з цим, виборчих прав позбавлялися ті особи, які займали позицію, ворожу до радянської влади. В інструкції до райвиконкомів наказувалося «негайно приступити до вияв-

¹ Передова стаття. Найважча робота вже зроблена // Вісті Кам'янець-Подільського повітвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і повітпарткому КП(б)У. №6 210. 30 травня 1922. С. 3.

² Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 20.

³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 5. Спр. 56. Арк. 166.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 26.

⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 1267. Арк. 23.

лення всіх мешканців, котрі не мають згідно з Конституцією права голосу», підкреслювалося, що вони не мають права не лише брати участь у перевиборах, а й навіть «не бути присутніми на зібраннях». До початку виборчої кампанії Губвідуправління провело облік осіб, які не мали права виборчого голосу. З загальної кількості членів сільрад Поділля, яка становила 3 020 684 чоловіка, кількість громадян, позбавлених виборчого права, сягала 53 634 осіб, що становило 4,1%. Найбільше позбавленців налічувалося у Могилів-Подільській окрузі — 6,5%, найменше — в Тульчинській (3,07%). На прикладі Могилівської округи можна проаналізувати категорії населення, позбавлені виборчих прав. Вони розподілилися так: непрацевлаштовані особи, що живуть на прибуток з мастків — 594; приватні крамарі й маклярі — 1 869; служителі релігійних культів — 1 503; колишні жандарми — 282; психічнохворі — 170; засуджені — 372 із загальної кількості 4 784.¹ Схожі результати простежуються й у Вінницькій окрузі, де з загальної кількості населення, що становила 59 213 чоловік, позбавлених виборчих прав налічувалося 1 190, з них представників «нетрудового елементу» — 610, торговців і підрядників — 255, служителів релігійних культів — 135, колишніх агентів поліції — 9, жандармів — 1, охоронців варті — 5, білих офіцерів — 5, куркулів — 93, дезертирів та психічнохворих — 24, позбавлених права по суду — 53. На Кам'янецьчині з 266 674 чоловік налічувалося 8 726 позбавленців. Велика кількість позбавленців стала однією з причин низької активності виборців, 1923 р. на Поділлі вона досягла 37%². По республіці ця кількість була ще меншою й за даними голови Всеукраїнської Центральної Виборчої Комісії становила 28–29% осіб, внесених до списків виборців³. Однак справжніми мотивами невеликої явки на виборчі дільниці поряд із офіційно задекларованими технічними причинами (відсутністю приміщень, малою кількістю дільниць та великою відстанню між ними, несвоєчасним отриманням від Губвиконкомів виборчої документації, розтягненням виборчих кампаній у часі) стала криза відносин влади з населенням та використання на виборах адміністративного ресурсу. Так, у ході передвиборчої кампанії 1923 р. голови місцевих рад і виконкомів наполягали на висуванні та обранні «потрібних», але зазвичай непопулярних серед селян кандидатур, чим часто викликали як пасивний, так і активний опір. Наприклад, у Проскурівській окрузі уповноважений по перевиборах нав'язав на посаду голови сільради «вбивцю, конокрада і бандита, і, не дивлячись на опір селян, які навмисно затягнули збори до глибокої ночі, провів його до сільради», у селі Кислянка Гайсинської округи «секретар райпарткому сам висував свою кандидатуру в почесні члени Рад і незважаючи на явне

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 1267. Арк. 8.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 196.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3087. Арк. 119

небажання виборців в кінці кінців провів її»¹. Обурювало селян і те, що влада, користуючись процедурою обрання кандидатів за радянським законодавством початку 1920-х рр., примушувала їх голосувати не за окремих кандидатів, а за попередньо поданий список, який формували переважно місцеві осередки владної партії або комнезамів. До списків нерідко включали осіб, які не проживали в тому чи іншому селі й були невідомі його мешканцям. Результати виборів завдяки подібним діям мали влаштувати більшовицьке керівництво: до складу райвиконкомів по губернії ввійшло 70% комуністів, але насправді ситуація вимальовувалася досить загрозливою для більшовицького режиму². Масові протести на виборах, так званий абсентеїзм, примусили керівництво країни дещо пом'якшити виборче законодавство, зокрема й про позбавлення виборчих прав.

Спираючись на резолюцію «Про роботу на селі» XIII з'їзду від травня 1924 р. Російська комуністична партія більшовиків (РКП(б)), зазначила, що перед нею стоїть першочергове завдання залучити широкі маси селянства до радянського будівництва (Ронин, С. 1936, с. 90). Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) спільно з Радою Народних Комісарів УСРР 10 вересня 1924 р. прийняв постанову «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів», де було взято курс на їх лібералізацію. Часткова демократизація виборчої процедури в цілому відповідала загальній політиці більшовицького режиму в роки непу і передбачала деяке розширення кола осіб, які могли скористатися правом вибору. Зокрема, в окремій інструкції від 11 серпня вказувалося, що особи, які використовували найману працю для сезонних чи хатніх робіт або вдавалися до неї через нестачу власних сил чи знарядь праці, торговці, які продавали продукцію власного виробництва або отримували відсотки з внесків державних чи комунальних позик, а також члени сільських артілей кустарів виборчих прав не позбавлялися³. Незважаючи на такі зміни, до категорії позбавленців потрапило 4% сільського населення Подільської губ., що приблизно дорівнювало торішній кількості. У деяких регіонах навіть перевищило її. Позбавлених виборчих прав на Проскурівщині, наприклад, налічувалося 5,4%, на 335 чоловік більше, ніж 1923 р.⁴ Причому в багатьох випадках зі списків виборців виборчкоми могли вилучати осіб за нашіптування, підозрілість у скоєнні «негарних» вчинків або просто як гіпотетичні «ворожі елементи». Так, у Соболівському районі на Гайсинщині середняків, які критикували владу, позбавили права голосу, і лише окружне керівництво відновило їх у правах⁵. Рішен-

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 200.

² Отчёт Подольского Губернского Исполнительного Комитета за 1923 год к 4-му Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. С. 75.

³ ЗУ УСРР. 1924, с. 675.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 5. Спр. 62. Арк. 50.

⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 200.

ня про позбавлення виборчих прав оскаржували по всій території губернії. В архівних документах зазначається, що головними причинами касацій були абсентеїзм, відсутність або недостатнє представництво середняків і адміністративний тиск на виборців. Не змінилось і ставлення селян до виборів. У деяких районах вибори навіть були завершені пізніше, ніж у встановлений термін. Активність залишалась у край низькою, а кандидатури проводили переважно формально. Високу явку фіксували тільки в округах, де було запроваджено систему карткових запрошень, однак через брак часу Центрвиборчком виготовив недостатньо зазначених карток. Відмова брати участь у виборах, протестні настрої й у край низька явка виборців призвели до скасування результатів виборів. За постановою від 29 грудня 1924 р., результати їх анулювали на тих ділянках, де проголосувало менше за 35% виборців, або де мали місце скарги громадян на протизаконні дії керівних органів. Отже, результати виборів по території УСРР скасували в 1200 селах, натомість призначили перевибори¹. В Гайсинській окрузі президія окрвиконкому призначила нові вибори у 47 сільрадах. Загалом при підбиванні підсумків виборчої кампанії на засіданні Подільської Губернської виборчої комісії від 14 жовтня 1924 р. було відзначено, що основними її дефектами стали недостатність організаційного етапу виборів, прорахунки в ревізійній роботі, а також неточний облік позбавлених виборчих прав².

Новий виборчий закон, прийнятий у листопаді 1925 р., та додана до нього інструкція містили цілий розділ, який стосувався визначення осіб, що не мали права голосувати. Цей список було суттєво звужено. Право голосу отримали ті, хто використовував найману працю в сільському господарстві (за умови, що вони самі працювали); ті, хто торгував продуктами власного виробництва; ті з ремісників і кустарів, хто користувалися найманою працею не більше як двох чоловік, а також ті служителі культів, для яких ця робота не вважалася основною (хористи, церковні старости тощо) і які не мали духовного сану³. Інструкцією прописувалася процедура подання й розгляду скарг громадян, позбавлених виборчого права. Оскаржити рішення виборчому можна було протягом тижня з часу його публікації. Якщо ж виборча комісія не задовольняла скаргу, то була зобов'язана протягом трьох днів передати скаргу до вищої інстанції та повідомити про винесене рішення до початку виборів. Істотно змінився перебіг самих передвиборчих кампаній, масовими стали висування власних кандидатур і відмова від заздалегідь затверджених кандидатів у депутати або ж їх списків. Виборчі комісії були позбавлені прямого впливу на хід виборів через заборону пропонувати громадянам своїх висуванців. Такі зміни підвищили активність

¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1758. Арк. 4.

² Держархів Вінницької обл. Ф. П-29. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 6.

³ ЗУ УСРР. 1925. С. 1327.

виборців та суттєво зменшили кількість позбавленців як по всій території України, так і в межах Подільської губ. Загальна кількість виборців зроста на 10,6%, а осіб, позбавлених виборчого права, знизилася на 1,4%. Наприклад, на Проскурівщині 1925 р. налічувалося 3,02% позбавленців порівняно з 5,4% торішньої кампанії. У Вінницькій окрузі контингент виборців зріс на 21%, у Кам'янецькій — на 15%. Правда, в міській й селищній раді відсоток позбавленців був більшим — до 5,7%. Це можна пояснити тим, що більшість їх мешканців не належала до робітників, а торгувала та ремісничувала. Вищим від середнього республіканського був і відсоток осіб, позбавлених виборчого права, у національних радах Поділля, що стало наслідком великої кількості євреїв, основною справою яких була торгівля. Зменшився потік запитів, заяв і скарг за несправедливе позбавлення виборчих прав. І хоча поточні вибори були чи не єдиною кампанією, коли використання адмінресурсу істотно обмежилось, й цього року губвиборчком визнавав, що майже по всіх повітах губернії все одно допускалося більш ніж широке тлумачення статей Конституції та інших законів щодо вирішення питань позбавлення виборчих прав.

Демократизація виборчого процесу йшла врозріз із гаслом класової боротьби, а дозвіл брати участь у ньому «ворожих» елементів ставав реальною загрозою існуванню більшовицького режиму. Тому на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) було засуджено виборчу інструкцію 1925 р., де йшлося про те, що у багатьох радянських працівників останнім часом посилюється готовність піти на поступки непролетарським елементам. Про необхідність охорони від експлуаторських прошарків говорилося у преамбулі інструкції про вибори до рад, прийнятій 28 вересня 1926 р., зокрема вказувалося на підвищену активність куркулів і непманів, яка була зумовлена недоліками виборчого закону. Нова інструкція ВУЦВК затвердила союзний документ та знову розширила коло позбавленців. Позбавленню виборчого права підлягали особи, які в даний момент або раніше користувалися найманою працею, жили на нетрудові прибутки; приватні крамарі і посередники; священники й монахи. Суттєво розширювався список осіб, розбавлених прав за своє минуле — це стосувалося колишніх білогвардійців, поліцейських агентів та чиновників. Позбавлення виборчого права автоматично поширювалося на членів їх сімей. Як і за попередніми документами, не мали права голосу засуджені й божевільні¹. Поновлення у виборчих правах, навпаки, було дещо посилено. Так, його основними умовами для експлуаторів стало заняття суспільно-корисною працею протягом п'яти років та лояльне ставлення до радянської влади, а для священнослужителів — зречення сану. Однак на практиці позбавленці не мали права не тільки обирати і бути обра-

¹ Виборчі інструкції ЦВК СРСР та ВУЦВКу. // Виборчі інструкції ЦВК СРСР. Дніпропетровськ: Поліграф-трест, 1927. С. 33.

ними до органів державної влади, але й займати будь-яку керівну посаду або навіть здобувати вищу освіту. Вони мали сплачувати додаткові або спеціальні податки, втрачали право на отримання пенсії та соціальне забезпечення, пільги на житло, могли бути виключені з членів профспілки або й зовсім втратити роботу. Тому ця категорія так і не отримала статусу громадянина (Стародубець, Г. & Стародубець, В. 2018, с. 38.). Отже, держава на законній підставі змогла нейтралізувати незадоволення значної кількості населення, позбавитися від неугодних режиму й забезпечити потрібне їй представництво у владних структурах. За результатами виборів 1926 р. до складу сільських рад Поділля ввійшло 64,6% незаможних селян і 32,6% середняків (Маркова, 2011, с. 375). Кількість позбавленців по Подільській губ. розподілялася так: у Вінницькій окрузі — 5%, що було вище від пересічного українського відсотку, у Тульчинській — 3,7%, Могилівській — 3,9%, Проскурівській — 3,3%, Кам'янецькій — 2,8%, що було нижче від республіканського, у решті округ цифри фактично збігалися з загальноукраїнськими (1,4%). За категоріями їх можна розподілити на групи: підприємці — 20,7%; особи, що жили або живуть з нетрудових прибутків — 10%; крамарі й посередники — 29,2%; духовенство — 18,6%; божевільні — 2,1%; засуджені — 5,8%¹.

Починаючи з виборчих кампаній 1927–1928 рр., сповна почали проявлятися негативні тенденції радянської виборчої системи — жорстка регламентація виборчих зборів, примусова участь у виборах для пролетарських верств, червоноармійців та службовців. Випадки неучасті у виборах трактувалися як результат чийось підривних дій або антирадянської агітації. Як і раніше, шляхом звуження кола осіб, позбавлених виборчого права, влада намагалася збільшити кількість своїх прихильників. 1927 р. виборців поменшало в середньому на 3%, і це дає змогу стверджувати, що вчергове обмежили коло виборців. Якщо 1926 р. виборчим правом у Вінницькій окрузі користувалося 98,3% населення, то 1927 р. ця цифра становила 93,8%, у Жмеринській — відповідно 97,3% і 93,9%, Іллінецькій — 96,9% і 86,5%, Хмільницькій — 94,7% і 88,9%, Тиврівській — 97,5% і 95,3%, Вахнівській — 97,8% і 93,2%, Краснянській — 96,5% і 89,6%, Калинівській — 98,7% і 97,2%, Пиківській — 95,9% і 93,8%².

Виконуючи інструкцію ВУЦВК «Про постійний поточний облік осіб, позбавлених виборчих прав» від 21 жовтня 1928 р., місцеві партійні організації провели ретельну перевірку виборчих комісій для покращення їх роботи, особливо у виявленні ворожих радянській владі елементів та позбавленні їх виборчих прав³. Перевірка показала, що в низці випадків спостерігалось недотримання встановленого виборчого законодавства. Зокрема, деякі сіль-

¹ Підсумки виборчої кампанії 1926–1927 рр. (1927) // Підсумки виборчої кампанії 1926–1927 рр. Харків: Видання Оргістру ВУЦВК. С. 9.

² Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1, 308. Арк. 16.

³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 527. Арк. 5.

ські виборчі комісії залишали у списках виборців тих, кого потрібно було позбавити права голосу. В селі Соломинці Пиківського району не було позбавлено виборчих прав трьох куркулів, а в селі Котюжинцях Прилуцького району — дружину колишнього церковного старости¹.

Новобрані сільські ради за складом стали бідняцько-середняцькими з більшою питомою вагою бідноти, зі зростанням як за кількістю, так і за якістю партійно-комсомольських організацій. До складу рад проходили кандидати, яких виставили партія, комсомольська організація, бідняцькі організації села, а списки або окремі кандидатури, які пропонували заможні селяни, переважно відхиляли біднота й середняки. Аналізуючи результати виборів 1927–1928 рр., можна прийти до висновку, що більшовицька партія напередодні колективізації виграла в боротьбі за вплив на селі, створивши підконтрольні собі органи влади.

Отже, зовнішній зріз радянського політичного життя уявлявся як конституційний режим безпосередньої демократії, оскільки суверенним носієм влади проголошувалися ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Однак більшовицьке керівництво розробило таку виборчу процедуру, яка давала змогу штучно підбирати їх персональний склад за всіма відомими параметрами: класовим і соціальним походженням, «революційністю», партійною належністю, статтю, особистими якостями. Виборчі кампанії в період непу, які більшовики пропагували як дієвий інструмент нерозривного зв'язку з народом, метод залучення робітників і селян до державного управління, насправді (фактично або де-факто) були суто формальними, оскільки завжди відбувалися під наглядом органів влади (або партійних організацій) і виявлялися в обмеженнях громадян у правах, зокрема, законодавчо зафіксованим позбавленням виборчих прав. Свідома політична дискримінація певних верств суспільства забезпечила нейтралізацію значної частини сільського населення, яка не підтримувала радянську владу та висловлювала незадоволення нав'язуванням нових правил життя. Практика позбавлення виборчих прав, з одного боку, приводила до можливості маніпулювати громадською думкою, вести послідовну легальну боротьбу з потенційними ворогами режиму, з іншого — нівелювала духовні орієнтири та моральні принципи суспільства, що давало можливість формувати підконтрольні партійним структурам органи влади. Крім того, заборона користуватися виборчим правом започаткувала подальший поділ громадян країни на «своїх» та «чужих» і стала одним із перших карально-репресивних заходів радянського тоталітарного режиму.

Бурда, В. 2016. Абсентеїзм у виборчих кампаніях до місцевих рад УСРР у 1920-ті роки. *Часопис української історії*. Вип. 33. С. 40–47.

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 120.

Гусев, В. И. 1987. *В борьбе за осуществление ленинской тактики: большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г.* Київ: Вища школа.

Єрмолаєв, В. 2005. *Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження)*. Харків: Право.

Ким, А. И. 1962. *Советская избирательная система*. Москва: Государственное издательство юридической литературы.

Кислий, П. & Вайз, Ч. 2000. *Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду*. Київ: Абрис.

Кузьмінець, Н. П. 2006. Більшовицька політика «оживлення» рад і її проведення на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: історія. Вип. 10. С. 90–95.

Курицын, В. М. 1983. *Развитие прав и свобод в советском государстве*. Москва: Юридическая литература.

Лепешкин, А. И. 1959. *Местные органы власти советского государства (1921–1936 гг.)*. Москва: Юридическая литература.

Маркова, С. В. 2011. Місцеві вибори в УСРР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Вип. 4. С. 373–382.

Панкратова, О. Б. & Писанов С. С. 2017. Государственная политика по лишению избирательного права крестьянства в 20–30-е годы ХХ века. *Вестник Курского государственного университета. Серия: Исторические науки и археология*. № 3. С. 59–63.

Ронин, С. 1936. Переход к политике оживления Советов (1924–1925 гг.). *Советское государство*. № 5. С. 90–91.

Слюсаренко, А. Г. & Томенко, М. В., Упорядн. 1997. *Історія української Конституції*. Київ: Право.

Стадник, О. О. 2008. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 13. С. 271–274.

Стародубець, Г. М. & Стародубець, В. О. 2019. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 27. С. 19–25. DOI: 10.31.652/2411-2143-2019-27-19-25.

Стародубець, Г. М. & Стародубець, В. О. 2018. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років. *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»*. № 3. С. 36–39.

Щербина, І. В. 2010. Позбавлення виборчих прав непманів в Україні як засіб соціально-політичної дискримінації (1928–1932 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 24. С. 46–51.

Burda, V. 2016. Absenteizm u vyborchych kampaniiakh do mistsevykh rad USRR u 1920-ti roky [Absenteeism in Election Campaigns to Local Councils of the USSR in the 1920s.]. *Chasopys ukrainiskoi Istorii*. Vyp. 33. S. 40–47. [In Ukrainian].

Gusev, V. I. 1987. *V borbe za osushchestvlenie leninskoy taktiki: bolsheviki Ukrainy v massovykh izbiratelnykh kampaniyakh 1917 g.* [In the Struggle for the Implementation of Leninist Tactics: the Bolsheviks of Ukraine in the Mass Election Campaigns of 1917]. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Russian].

Yermolaiev, V. 2005. *Vyshchi predstavnytski orhany vlady v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia)* [Higher Representative Authorities in Ukraine (Historical and Legal Research)]. Kharkiv: Pravo. [In Ukrainian].

Kim, A. I. 1962. *Sovetskaya izbiratel'naya sistema* [Soviet Electoral System]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury. [In Russian].

Kuritsyn, V. M. 1983. *Razvitie prav i svobod v sovetskom gosudarstve* [Development of Rights and Freedoms in the Soviet State]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. [In Russian].

Kuzminets, N P. 2006. Bilshovytska polityka «ozhyvlennia» rad i yii provedennia na Podilli v pershii polovyni 20-kh rr. XX st. [The Bolshevik Policy of «Reviving» the Soviets and its Implementation in Podolia in the First Half of the 1920's.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 10. S. 90–95. [In Ukrainian].

Kyslyi, P. & Vaiz, Ch. 2000. *Stanovlennia parlamentaryzmu v Ukraini: na tli svitovoho dosvidu* [Formation of Parliamentarism in Ukraine: against the Background of World Experience]. Kyiv: Abrys. [In Ukrainian].

Lepeshkin, A. I. 1959. *Mestnye organy vlasti sovetskogo gosudarstva (1921–1936 gg.)* [Local Authorities of the Soviet State (1921–1936)]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. [In Russian].

Markova, S. V. 2011. Mistsevi vybory v USRR u 1927, 1929 rokakh: porivnialnyi analiz. [Local Elections in the USSR in 1927, 1929: a Comparative Analysis]. *Visnyk Kamianets-Podil'skoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka*. Istorychni nauky. Vyp. 4. S. 373–382. [In Ukrainian].

Pankratova, O. B. & Pisanov S. S. 2017. Gosudarstvennaya politika po lisheniyu izbiratel'nogo prava krestyanstva v 20–30-e gody XX veka. [State Policy to Deprive the Peasantry of the Right to Vote in the 20–30's of the Twentieth Century]. *Vestnik Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: Istoricheskie nauki i arheologiya. № 3. S. 59–63. [In Russian].

Ronin, S. 1936. Perekhod k politike ozhivleniya Sovetov (1924–1925 gg.) [Transition to the Policy of Revitalizing the Soviets (1924–1925)]. *Sovetskoe gosudarstvo*. № 5. S. 90–91. [In Russian].

Slusarenko, A. H. & Tomenko, M. V. (Comps.) 1997. *Istoriia ukrainskoi Konstytutsii* [History of the Ukrainian Constitution]. Kyiv: Pravo. [In Ukrainian].

Stadnyk, O. O. 2008. Formuvannia mistsevykh orhaniv radianskoi vlady na Podilli v 20-ti roky XX st. [Formation of Local Soviet Authorities in Podolia in the 1920's.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 13. S. 271–274. [In Ukrainian].

Starodubets, H. M. & Starodubets, V. O. 2019. «Pozbavlentsi» v sotsialnii strukturii radianskoho sela 1920-kh rokiv. [«Deprived» in the Social Structure of the Soviet Village of the 1920's.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 27. S. 19–25. DOI: 10.31.652/2411-2143-2019-27-19-25. [In Ukrainian].

Starodubets, H. M. & Starodubets, V. O. 2018. Instytut «pozavlentsiv» yak ob'iekt represyvnioi polityky bilshovytskoi vlady 1920-hh rokiv [The Institution of the «Deprived» as an Object of the Repressive Policy of the Bolshevik Government of the 1920's.]. *Visnyk derzhavnogo arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna»*. № 3. S. 36–39. [In Ukrainian].

Shcherbyna, I. V. 2010. Pozbavlennia vyborchykh prav nepmaniv v Ukraini yak zasib sotsialno-politychnoi dyskryminatsii (1928–1932 rr.). [Deprivation of the Voting Rights of Nepmans in Ukraine as a Means of Socio-Political Discrimination (1928–1932)]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho universytetu*. Serii: Istorii. Vyp. 24. S. 46–51. [In Ukrainian].